

ИРЕНА ГРИЦКАТ-РАДУЛОВИЋ

ПРОБЛЕМИ ОПИСНЕ ЛЕКСИКОГРАФИЈЕ

Приступна академска беседа одржана на Свечаном скупу Српске академије наука и уметности

Радити на једнојезичном, описном речнику, какав је и нама најближи велики речник Српске академије, значи дефинисати речи, семантички их описивати.

Када се тако каже, изгледа као да сâм појам описне лексикографије не изискује много даљих објашњења. Међутим — прво — ова врста интелектуалног бављења имала је историјски развој који није представљао просто кумулирање или усавршавање. И друго — једнојезична лексикографија све се више суочава са питањима која дубоко задиру у природу језика и људског ума уопште. А ту постоји и једна за њу отежавајућа околност: ова лексикографија не може да теоретиче. У обичним речима рађају се неконвенционална значења, неочекиване метафоре — али у речнику све то има само да се дефинише; у њему се може и мора систематизовати, али се ту не могу формулисати било какви лингвистички принципи, премда се они приликом рада итекако морају схватати.

Пошто се баци поглед на историју описне лексикографије у вековима наше, што ће рећи европске културе, распознају се три главна раздобља, која би се могла назвати: оријентација на лексикографију као на *експлицирање*, оријентација на *националну лексикографију* (уз друге карактеристике истовремених духовних кретања), и оријентација на *лингвистичку лексикографију*.

1. У средњовековним списима, који се тек условно могу називати описним речничким саставима, било је занимања за речи мање-више као за представнике махом пробраних предмета, појмова или идеја. У разним глосарима, анекским речницима уз књиге, па и у засебним томовима, тумачење речи је, у суштини, служило томе да се, било пригодно, било генерализовано, објашњава физичка или ванфизичка стварност, често доктринарно, са идеолошким или својеврсним научним нагласцима. И чак када су наилазила излагања, нпр., о везницима за конјункцију, за одрицање, условљавање

итд. — било је то у служби разјашњавања људске логике, пошто је и та логика један особен вид људске егзистенције, који је интересовао мислиоца. Све би ово само малим делом могло спадати у науку о речима и њиховим значењским гранама, тј. у лингвистику, где лексикографија данас спада. Дефиниције су првенствено служиле разумевању стварног или замишљеног света, а не разумевању речи.

2. Пробуђена пажња према политичким и националним идентитетима рађала је замисао о белажењу и тумачењу свих речи у неklasичним језицима, без обзира на узвишену, практичну или приземну природу њихових садржина. У средиште пажње је, дакле, доспевала сама реч, као један од феномена вредних разматрања. Национална описна лексикографија почела је да се развија у Европи од XVII столећа. Ако се као репрезентативни пример узме чувени речник Француске академије, сазнаће се да је и на тим почецима још увек била донекле заступана концепција лексичког „изабраништва“; она се огледала у томе што су се речи вадиле искључиво из књига признатих, „добрих“ писаца.

Прво наше у правом смислу национално лексикографско дело био је Вуков речник. То је био приказ народних речи, поникао из настојања да се говорници и писци отресу сваке непотребне туђинштине, при чему је Вук — наше је мишљење — имао више интуиције за извесне туђице као за потенцијално стилско средство, него касније хиперрационални Даничић. Вуков је речник на многим местима садржао лексикографска, понекад и енциклопедијска тумачења на сопственом језику. То што је он у основи био не једнојезичан, него тројезичан, представљало је наставка многовековне вишејезичне лексикографске традиције, као и израз убеђења оног времена да су речи (и не само у речницима) ваљано представљене тек онда када су преведене на неки познати или универзални језик. Уосталом, у малим срединама за ово је било и практичног оправдања, па се латинских превода није одрекао ни творац следећег подухвата.

Заснивање Рјечника Југославенске академије знаности и умјетности поклопило се са даљим полетима националног и чисто језичког самопотврђивања, као и са растом многих филолошких знања. Осмишљеност овог огромног задатка, коју је пружио Даничић, лежала је у томе да се целокупно српско и хрватско лексичко благо осветли и у историјску дубину. Опширан опис старе и савремене изражајне грађе требало је, као и код Вука, да буде подстицај коришћењу и развијању народног говора и писања.

Стојан Новаковић, духовни покретач описног речника Српске академије, имао је крајем прошлог века тананог слуха за потребе које су се на том пољу даље указивале. Вукова и Даничићева епоха била је већ ствар прошлости. У неколико прилика Новаковић је наглашавао да следећи речник после загребачког треба да одрази

не само народно језичко богатство, него и обогаћење које је настало у новијем уметничком и уопште интелектуалном стваралаштву. Он је под тим подразумевао речи преузете или саграђене за терминолошко и апстрактно изражавање, али још више умножену и метафоризовану лексичку из лепе књижевности.

И Новаковић, и нешто касније Љубомир Стојановић, веровали су да ће нови речник, речник Српске академије, обухватити грађу само до почетка XX века. Изгледа да то није произишло једино из претпоставке како ће рад бити брзо завршен. Једно је од тадашњих уверења било да се српскохрватски језик до оног времена „стабилизовао“, „консолидовао“ (то су управо њихови изрази), те да ће приказани лексички тотум моћи да служи за даље терминолошке и књижевничке новине — вероватно — само путевима некакве механичке комбинаторике (разумљиво, и уз даље позајмице), уколико данас тачно проничемо у схватања наших знаменитих претходника. Нећемо погрешити ако кажемо да је и мисао Александра Белића (о којој судимо по једном извештају о раду Лексикографског одсека одмах после првог светског рата¹) била слична, премда Белић тада није био изричит у погледу коначне границе ексцерпције. Поузданије знамо то да је он тада сматрао како ће подробније проучавање семантике, поготову оне која настаје из необичних лексичких додира, ићи не у овај речник, него у научне расправе или у речнике друге врсте.² Видећемо даље да је он ту био у извесном смислу видовит.

У многим концепцијама које су се везивале за језичка питања била је видљива одређена подударност са општим струјањима европске мисли одговарајућег времена. То је сасвим природна појава. На пример — на класицистичку тежњу ка нормираноме, довршеноме, идеалноме, подсећали су давнашњи предлози енглеског писца Џонатана Свифта да се енглески језик „заустави“, или Фридриха Великог да се немачки „доведе у ред“;³ сличне идеје су се одржавале и у бројним издањима француског академијског речника. Довођење језика у ред лебдело је још и знатно касније пред очима многих наших језичких посленика, и оно је у одређеном историјском смислу и било за нас потребно, и успело је. Гледање на српскохрватски језик, а према томе и на његов замишљени описни речник, као на неку целовиту творевину може се правдати, с једне стране, раније достигнутим ступњем наше науке на коме се сматрало да треба само надграђивати над вуковским начелима; али, с друге стране, и одјецима дотадашњих научних сазнања у најширем опсегу.

¹ Према архивским подацима у Институту за српскохрватски језик, неинвентарисано, 10. јануар 1921. г.

² Према архивским подацима у Институту за српскохрватски језик, неинвентарисано — *Извештај о раду Лексикографског одсека Александра Белића*, из 1928. г. (без тачног датума).

³ В. код П. Лафарга, *Књижевне критике* [превод на српскохрватски], Београд, 1949, 13—14.

Сетићемо се да је у неким природним наукама дуго било распрострањено убеђење о коначним знањима што се тиче квалитета ствари, па се веровало да предстоје дораде једино на плану квантитета; понеко је то говорио још и крајем XIX века. Касније су те науке почеле да откривају неслућене квалитативне новине у својим микро и макро сферама. У лингвистици се догађало нешто слично, и ту је још једна занимљива аналогија. Поред свих квантитативно принављаних знања о језичкој грађи, лингвистика, а за њом у потребној мери и лексикографија, отпочеле су да се пажљивије односе према семантици, па све више према микросемантици, према скривеним семантемама; на макроплану развило се занимање за граматичку реченицу, за граматичку текста, за стилистичка истраживања, за индивидуалности језика појединих писаца, за социолингвистику итд.

3. Као и све друге научне области, тако се и наука о језику разгранавала и престојавала. Од конкретне лексикографије све су више била удаљена разна семазиолошка истраживања — а истовремено, што је детаљнија и што скрупулознија постајала описна лексикографија, она је све пажљивије посматрала достигнућа у савременој лингвистици. Она је улазила у своју преваходно лингвистичку фазу.

Речник Српске академије послужиће нам да покажемо лепецу данашњих проблема, уз наговештај неких будућих задатака. Питања се тичу пораста квантитета речничке грађе, затим њене систематизације, и, најзад, квалитативног прилаза микросбивањима у семантици — ако донекле останемо при паралели са природним наукама.

Што се тиче квантитета, у Речник се уноси и нова стандардна лексика, и новоистражена дијалекатска, уносе се нове изведенице и сложенице, и, у одређеним случајевима, чак и некоректне речи, разумљиво, са неопходним упозорењима. У Речник се улива и асемантична грађа, чији је основни представник ономастика. У квантитативно проширење речничке информације начелно спада и то да се, по могућству, показују одлике семантичке спојивости, колокативности. То је област која тек сада и почиње подробније да се проучава. Наиме, код речи — нпр. — *дужност* требало би навести: *вршити дужност, обављати дужност*, заједно са значењима таквих спојева; код *хватати*: *хвата га страх, хвата га туга*. И то је лексикографија, уколико под овим појмом подразумевамо свеобухватну „семазиографију”. Постоји, на жалост, међа коју у овој области речници не могу прекорачивати: они не могу давати негативне прескрипције, они не сигналишу немогућност веза као, нпр., **правити дужност*, или **хвата га нада*. То је једно од лингвистичких ограничења у лексикографији, што смо уопштено и споменули на почетку.

У погледу системности у описној лексикографији, намеће се и потреба и обавеза да се у оквирима истог речника систематизо-

вано показују истородне појаве. Нужно је, рецимо, да се на исти начин дефинишу бројеви, при чему се има у виду да тој врсти речи припадају и збирни бројеви различитих типова, и редни, а поред њих постоје и друге лексичке творевине са бројевима као саставним деловима. Треба да су једнообразне дефиниције одређених грама- тикалних речи (појединих врста предлога, везника), или, нпр., од- ређених семантичких класа (рецимо, каузативних глагола) итд. Па и све што у различитим полисемантичким јединицама садржи па- ралелна значењска умножавања (тзв. регуларна полисемија) тре- бало би да се дефинише уједначено.⁴ — Можда ће се будућа описна лексикографија више него данашња служити графичким знацима и симболима за условно обележавање неких поновљивих семантич- ких чинилаца у лексици.

Једно од давнашњих питања везано је за архитектонику у приказивању многозначних речи. Што се тиче речника Српске ака- демије, у међуратним годинама се замишљало да ће се значења јед- не речи ређати у историјском следу, тј. — отприлике — од ситуа- ције у вуковском стандарду па даље, идући за тиме како се семан- тика проширивала код каснијих писаца.⁵ У време коначне припреме прешло се на оно што се раније сматрало само облашћу науке о значењима, а не и речничке обраде: на најубедљивију логичку, а не историјску стратификацију.

Долазимо на крају до *квалитета* дефиниција, при чијем изо- штравању обрађивач речника све више загледа у микросемантику. Ова област, чијом се разрадом увелико оповргава схватање о ста- билизованом језику и стабилизovanом речнику, може се условно поделити на два проблемска круга.

а. У први круг спада изналажење свих ових значењских де- таља који су укључени у обичну употребу језика, којима се говор- ник служи стандардно и мотивисано, тј. подударно са реалношћу, без метафора или других помака. Лексикограф треба да укаже на било који начин — може и у облику сажете дефиниције — да, нпр., придев *снежни* нема само једно значење. Он значи „сачињен од снега” у синтагми *снежни покривач*, „који потиче од снега” у син- тагми *снежна белина*, „који настаје услед блештавости снега” у *снежно слепило*, „који настаје због велике количине снега” у *снеж- на блокада* итд. Друкчијим размишљањем у овој истој сфери до- лази се до закључка да глагол *затворити* не значи исто у *затворити собу*, *затворити врата од собе* или *затворити мачку у соби*.

Још тананије рашчлањавање применило би се на случајеве као што је овај: да ли је исто значење глагола *читати* у реченицама *Он сада седи и чита* и *Он сада седи и чита књигу*? Многи теорети- чари заступају гледиште да је значење у оба случаја исто, да је у исказу без објекта (тзв. апсолутивна употреба) дошло до брахило-

⁴ О том проблему: М. Ивић, О „регуларној полисемији”, зборник рефе- рата: *Лексикографија и лексикологија*, Београд — Нови Сад, 1982, 77—81.

⁵ В. бел. 2.

гије или сл. Лексикографска анализа успева да раздвоји два при-сенка, заснована на непрелазној и прелазној употреби глагола. Дефиниција за глагол у првом случају требало би и сама да буде непрелазног типа, а у другом „некомплетна”, отворена, са индикацијом да је неопходна објекатска допуна. Према томе: у првом примеру (*Он чита*) *читати* обухвата целу радњу имплицирајући и објекат; то је „остваривати радњу читања нечега” (ово *читање* би при дефинисању, теоријски, требало парафразирати). У другом примеру (*Он чита књигу*) *читати* је само „прорађивати, подвржавати слаборацији поступком читања...”: чињеница да је у том примеру уз сам глагол *читати* био додат објекат „књигу”, а да је уз дефиницију такође нужно сигналисати постојање објекта (у гради или друкчије), доказује да је идентичност подзначења у овој одредници и његове дефиниције тачно установљена. — Залазимо у нешто што је данас још ван досега лексикографске праксе. Лексикограф види одређене семантичке чињенице као у некој подводној дубини, али не располаже ваљаним инструментима да их извуче на површину речничког текста.

б. Други круг проблема везаних за квалитет обраде представљен је употребом речи без непосредне мотивисаности, што значи на начин који од примаоца изискује посебан интерпретациони чин. Тако употребљене речи појављују се, углавном, у култивисаном говору и у уметничкој књижевности. Од случаја до случаја се мора разматрати величина и тип значењског померања које се догађа у недословним исказима. Разматрајући пример у којем се говори о сликарском језику, лексикограф види да се овде из речи *језик* издвојила самостална семантичка вредност: „начин изражавања”, „средства за изражавање”. Када разматра пример *Ветар је хватао снег својим брзим језицима, жвакао и бацао на кућу*,⁶ он не може да у самој тој лексеми утврди нову нијансу значења, и констатоваће једино да је цео контекст измештен из буквалности. Гранична линија као да дели примере на оне где се значење одређене речи у односу на полазиште преосмислило и оне где се створила само општа сликовитост, извесна алегоричност; друкчије казано, на примере где се ново значење може у речнику описати и где не може. Али наплавивши на цитат *Светлост је једини језик звезда*,⁷ понеки лексикограф ће се двоумити да ли се и ту код речи *језик* појавила нека нова семантика — рецимо, „начин оглашавања властитог постојања” — или није. Рекло би се да у овој проблематици морају постојати чврста мерила; када је реч о разликовању фигуративних значења од фигуративне употребе, лексикографија је још увек у потрази за њима.

⁶ А. Вучо, *Распуст*, Београд, 1954, 336 — у Речнику САНУ под *језик* 1. фиг.

⁷ Б. Кнежевић, *Мисли*, Београд, 1902, 6 — у Речнику САНУ под *језик* 4. г. фиг.

У начелу, речи се удружују и комбинују селективно, с обзиром на своја значења одн. подзначења. Међутим, у нетривијалном изражавању селекциона ограничења се крше. Али и више од тога: обрађивачи великих савремених речника срећу се у својим изворима са толиким неочекиваним лексичким организацијама, са толиким тренутним варијацијама маште, да су принуђени да се све детаљније, уз све таксативнија набрајања значењских појединости, контекстуалних услова и другог пробијају ка бесприговорним дефиницијама. Уметничка реч, и не увек само уметничка, много пута тежи ка оном Аристотеловом „Боље је и немогуће, али уверљиво”, док лексикографија тежи ка ономе ка чему иде модерна информатика: што ближе најдиректнијој информацији о факту. Настаје, као што се да закључити, специфична колизија. Поставља се питање — до које границе може уопште да се говори о неком језичком факту као о лексикографском.

Један наш књижевник је написао: *Чвор је Аћимово лице уместо Ушитао је Аћим са изразом пренеражености на лицу*.⁸ Да ли ће лексикограф да узме ово у обраду, те за једно од значења речи *чвор* да стави „пренераженост”, уз податак о контекстуалној позицији као услову за ову једнакост? Данашњи лексикограф јамачно неће. Међутим, можемо да претпоставимо како ће се лексикографија будућности разликовати од данашње колико и наша данашња од Вукове, или Вукова од средњовековне.

У књижевним текстовима се каткада стварају читави — како теоретичари кажу — семантички светови који су несагласни са утврђеним говором о постојећем свету, ма колико рашчлањеном и проученом. Долази се до ефеката отеловљених у јединицама језика који не улазе у описну лексикографију како је ми разумемо. Они остају везани за лингвистичку и за књижевну теорију. Задатак је да се пронађе доњи, најдубљи ред аберирања који још може да се захвата савременим лексикографским описом.

Посао лексикографа, чије остваривање подсећа на конструисање асимптоте, није лак. Њега треба увек наново почињати, он је увек у настајању, и стога, како је једном казао стари творац речника Литре, он никад и нема краја.

⁸ Д. Ђосић, *Корени*, Београд, 1955, 47.